

Vladimir Ilić

POSMATRANJE I ANALIZA
SADRŽAJA

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Posmatranje u kontekstu rasprava oko kvantitativnog i kvalitativnog pristupa

Nesporno je da su kvantitativna i kvalitativna orijentacija dominantne u savremenoj metodologiji društvenih nauka. Zasnivaju se na različitim formama, delom i vrstama, podataka; moraju imati epistemološke specifičnosti. Ove osobenosti prenaplaćavaju se zbog razloga koji su vezani za unutrašnju organizaciju saznanja, a delimično, mada sa vrlo značajnim uticajem, zbog toga što uska specijalizacija istraživača u okviru jedne od orijentacija smanjuje kritički potencijal sociologije i drugih društvenih nauka, olakšava upotrebu njihovih ideja i znanja za društveno-integrativne svrhe i umanjuje mogućnost primene njihovih saznanja u izgradnji i osavremenjivanju različitih pogleda na svet. Na planu razvoja praktično-tehničke funkcije društveno-naučnog znanja prenaplaćavanje pomenutih specifičnosti dezintegriše sociologiju i antropologiju kao nauke. Ovo, opet, pojačava mogućnost upotrebe njihovih saznanja u doprinosu, pre svega u svrhe praktične primene na planu izgradnje društveno-integrativne misli i onih delova društva koji u datim sistemima društvenih odnosa imaju mogućnost da bitno utiču na njene sadržaje. Na planu posmatranja kao posebnog istraživačkog postupka ovo je posebno očigledno, bez obzira na nesumnjivo subjektivno naučno poštenje pojedinačnih naučnika i naučnika.

Posmatranje (ni)je „kvalitativni metod”

N. K. Denzin i I. S. Lincoln u svom uveliko klasičnom zborniku o kvalitativnom istraživanju, pozivajući se na C. W. Millsovu „Sociološku maštu”, pišu da „kvalitativni istraživači misle istorijski, interaktivno i strukturalno” (Denzin, Lincoln, 1998: XI). Ne vidi se zašto ovo ne bi važno i za „kvantitativne” istraživače. Kvalitativni istraživači „uvek misle refleksivno, istorijski i biografski”. (*Ibid.*) Reč „uvek” u svakodnevnom životu sugerise neistinit govor; u metodologiji je vrlo obavezujuća. Pominjući odeljak svog zbornika o etnografiji i učesničkom posmatranju (koji se u većini savremenih metodoloških radova izjednačavaju), Denzin i Lincoln pišu da je „etnografija možda najuzavrelije područje u današnjim kvalitativnim istraživanjima”. (*Ibid.*: XVI) Smatraju, pozivajući se na Brewera i Huntera, da je „kvalitativno istraživanje inherentno multimetod u fokusu”. Ovo se može reći za svaki metod; kasnijih godina, videće se, oprezniji metodolozi, poput Brymana, a kod nas Fajgelja i Brankovića, obratiće više pažnje na „mešovite” pristupe, ali oni su nešto sasvim drugo od „kvalitativnog istraživanja” shvaćenog kao multimetod.

Denzin i Lincoln vezuju kvalitativno istraživanje za pozitivizam i pozitivističku tradiciju, koje se nad njim navodno nadvijaju kao senke: „Istorijski, kvalitativno istraživanje bilo je određeno unutar pozitivističke paradigme, gde su kvalitativni istraživači pokušavali da izvedu dobro pozitivističko istraživanje uz manje rigorozne metode i procedure.” (*Ibid.*: 9) Ovo ne stoji. Upotreba podataka u kvalitativnom obliku u mnogo čemu je svojim nastojanjem da se razume subjektivna strana ispitivanih pojava nadilazila okvire pozitivizma. (Cf. Bogdanović, 1993) S. Branković je u tom smislu u pravu kada piše da zastupnici pozitivističke paradigme u društvenim naukama često u većoj ili manjoj meri osporavaju naučni značaj kvalitativnih istraživanja. Kada pominje citate iz književnog dela, ovaj pisac tvrdi da „ovde imamo sve bogatstvo i autentičnost pojedinačnog, umesto ogrubljenog i značajno zakrivljenog opšteg. Ovom načinu sagledavanja i opisivanja društvenog sveta odgovarao bi metod posmatranja, koji naravno dolazi iz kvalitativne metodologije.” (Branković, 2009: 102) Branković, možda, ide čak i u drugu krajnost, razmatrajući različito ponašanje članova Konventa Prve Republike na zasjedanjima, u odnosu na njihovo ponašanje kao pojedinaca: „Ako zamislimo mogućnost da je neko, primenom uobičajenih metoda i tehnika kvantitativnog ispitivanja stavova (intervju, anketa), pokušao da predvidi ponašanje članova ovog tela na skupštinskim sednicama, jasno je da bi u tim pojedinačnim intervjuima registrovao samo ono što su oni privatno mislili i delali, ali da nikako ne bi mogao ni da nasluti da će oni donositi tako brutalne odluke,

te stoga ne bi mogao da objasni to što se dešavalo. Takvi događaji se mogu objašnjavati i razumevati samo posmatranjem i uživljavanjem u istorijski i socijalni kontekst, kao i u atmosferu sa samog skupa, a to su kvalitativni metodi i tehnike." (*Ibid*: 104) Kao što su Denzin i Lincoln čvrsto vezali starija kvalitativna istraživanja za pozitivizam, tako Branković dovodi u vezu savremeni kvalitativni pristup s odsustvom pozitivističkog stanovišta. Posle Lazarsfeldove razrade povezivanja ispitivanja individualnog i kolektivnog nivoa istraživanja društvenih pojava vidljivo je da se kvalitativni pristup može primenjivati i u okviru pozitivističke tradicije i van nje. O ovome će više reći biti kasnije. Ali Branković u osnovi ne greši: najveći deo istraživanja koja se danas izvode na osnovu podataka u kvalitativnom obliku udaljen je od pozitivističke pozicije ili joj je čak i protivstavljen. On je u pravu i kada ističe značaj proučavanja netipičnih slučajeva, „koji su po pravilu mnogo bogatiji informacijama od onih prosečnih”, kao i kada se zalaže za kombinovanje dva dominantna rivalska pristupa kao za najprirodnije i često najplodotvornije stanovište. (Branković, 2009: 104; 105) Branković afirmiše holistički pristup, „razumevanje značenja pojedinih pojava u kontekstu”. Neobično je što posmatranje, mada nipošto uvek, indirektno vezuje isključivo za kvalitativni pristup: „Slikovito govoreći, čisto kvalitativna je ona analiza sadržaja koja na medijske sadržaje i sadržaje dokumenta primenjuje logiku i metodologiju posmatranja.” (*Ibid*: 132) Prema njegovim rečima, „to znači da se kreće po tekstualnom/slikovnom/zvučnom zapisu kao posmatrač kroz događaje, procese i pojave koje posmatra: neopterećen predrasudama, otvoren za inpute, pažljiv, sistematičan. On beleži svoja zapažanja i na kraju ih proučava i izvodi zaključke o obrascima mišljenja, osećanja i mišljenja i osećanja i ponašanja koji se iz tog materijala prepoznaju.” Treba ovde napomenuti da posmatrač ne izvodi svoje zaključke samo na kraju procesa prikupljanja podataka. Nije neophodno podsećati na Malinowskog, na sekvencijalnu analizu, niti na utemeljenu teoriju.

Kada obrazlaže zbog čega posmatranje smatra „kvalitativnim metodom”, Branković piše da je „posmatranje kvalitativni metod istraživanja ponašanja, događaja i procesa, putem koga se predmet istraživanja sistematski i precizno prati i opisuje”. (*Ibid*: 176) I dalje: „Posmatranje je kvalitativan metod prevashodno zato što se usredsređuje na opis pojave i njeno razumevanje, a manje na količinska merenja i statističke testove povezanosti pojedinih varijabli.” Kvalitativni karakter koji se pripisuje posmatranju otkriva se i tokom obrade podataka: „ono je i tada kvalitativno, zato što svoj predmet neposredno opaža i to kao celovitu pojavu”. (*Ibid*.) S druge strane, Branković je svestan da posmatranje uključuje, u najmanju ruku, ono što se naziva kvazikvantifikacijom, na primer prebrojavanje po-

smatranih i njihovo klasifikovanje u podgrupe. On prebrzo zaključuje da se „istraživanje pojave ne odvija po unapred postavljenim hipotezama”. Posmatranje izvesno nema samo opisnu ulogu u društvenim naukama. Sam Branković ubedljivo piše o kvantitativnom aspektu posmatranja: „Kao što je već rečeno, posmatranje nije samo kvalitativan metod. Ono često može da se koristi čistim kvantitativnim tehnikama, kao što je prebrojavanje, razvrstavanje, a često i merenje povezanosti dveju ili više brojčanih promenljivih.” (*Ibid*: 190) I dalje: „jedan od suštinskih delova planiranja ovakvih (kvantitativnih) oblika ili aspekata posmatranja jeste određivanje osnovnih jedinica posmatranja, kako u demografsko tako i u vremensko-prostornom smislu.” Još je važnije što Branković daje korisne sugestije vezane za uzorkovanje pri posmatranju, a on opravdano smatra da je uzorak neophodan kod posmatranja pojave velikog obima. Kada razvija plan posmatranja navijača, traži da se odredi da li je jedinica posmatranja navijačka grupa ili su to slučajno odabrani pojedinci. Zahteva, zatim, da se odredi „šta je osnovna jedinica ponašanja, npr. pojedinačni postupak (izvikivanje navijačkog slogana, pevanje pesme, utrčavanje u teren, tuča s protivničkim navijačima...)”. (*Ibid*: 191) Razmatrajući uzorke koji se primenjuju pri posmatranju, Branković primećuje da se „uzorak potom može i vremenski strukturisati: recimo, ako se pomenuta emisija prikazuje u dva dnevna termina, onda će se i posmatranje na uzorku odabranih porodica odvijati u oba termina.” (*Ibid*: 193) On napominje da „svakako, ovde nije reč o uzorcima kakve poznajemo iz kvantitativnih istraživanja. Uzorci za posmatranje su po pravilu mnogo manji, nisu probabilistički (zasnovani na verovatnoćama izbora jedinica), mnogo su bliži kvotnim.” Sve ovo stoji; ipak, pri primeni sistematičnijih oblika posmatranja, ima smisla razmišljati i o primenama zahtevnijih uzoraka, pa i uzoraka verovatnoća. Brankovićev pristup posmatranju u kontekstu teme ovog poglavlja deluje manje dosledno nego ako se posmatra u okviru celine njegove metodološke zamisli. Jedino što se iz njegovog razmatranja zaista ne može prihvatiti jeste izjednačavanje kvalitativnog pristupa (i u okviru njega „kvalitativnog posmatranja”) s empirizmom i odsustvom prethodno postavljenih hipoteza. No, videće se da su se ovakve nedoslednosti javljale i kod Lazarsfelda.

Naš pisac S. Fajgelj, kao i jedan od vodećih savremenih metodologa društvenih nauka u svetu A. Bryman, razlikuje „tri opšta istraživačka pristupa: kvantitativni, kvalitativni i mešoviti”. (Fajgelj, 2005: 117) Piše da „prema ova tri pristupa se nazivaju istraživanja u celini, pa i grupe istraživačkih nacrti i metoda. Podela na kvantitativna, kvalitativna i mešovita (hibridna) istraživanja je standardna u savremenim naukama o ponašanju i savremenim metodološkim udžbenicima. Ova podela je opštija od onih koje se baziraju na strukturi istraživanja, mestu ili metodama istraživanja,

jer se odnosi na razlike u opštem epistemološkom pogledu od koga istraživač polazi. Zbog toga se kvantitativna i kvalitativna istraživanja razlikuju u svim fazama, od pregleda literature do pisanja zaključaka. Ipak, te razlike obično nisu velike i mnoga istraživanja obično samo *teže* ka jednom polu – kvantitativnom ili kvalitativnom, ali nijednom ne pripadaju u celini.” (*Ibid.*) Navedena ocena je odmerena. Ukazuje na epistemološke razlike između navedenih pristupa i na ključno pitanje da li su objektivnost, ili mogućnost uopštavanja, ili sposobnost testiranja ili generisanja teorija, u većoj ili manjoj meri svojstvene nekima od njih. Fajgelj, kao i velika većina savremenih metodologa, misli da jesu. Prema njegovim rečima, „za kvalitativna istraživanja se podrazumeva da se sprovede na *terenu*, tamo gde ispitanici žive. Kvalitativna istraživanja su, takođe, po definiciji, *eksplorativna*. Da bismo čuli šta ispitanici govore i da bismo izgradili svoje razumevanje na osnovu onoga što oni govore, ne možemo i ne smemo imati pretpostavke šta će oni reći.” (*Ibid.*: 121) Razmatrajući razlike između kvantitativnih i kvalitativnih istraživanja, Fajgelj piše da „kvalitativna istraživanja često imaju fleksibilan tok, dok je retkost da kvantitativna odstupe od utvrđenog plana.” Prema njegovim rečima, „u kvalitativnim istraživanjima se uzorak entiteta i posmatranja može definisati tek na kraju istraživanja, a ne na samom početku, kao kod kvantitativnih studija. Uzorak, kao osnova generalizabilnosti zaključaka (eksterne validnosti) nije u kvalitativnim studijama posebno važan.” Uopšte, „karakteristično za kvalitativna istraživanja je *namerno uzorkovanje objekata*.” (*Ibid.*: 124) Prema ovom shvatanju, „*istraživač ne treba da se opredeli za kvalitativno istraživanje ako želi da generalizuje*. Kroz celu ovu knjigu se naglašavaju različiti aspekti kvalitativnih istraživanja koji ukazuju na to da ova istraživanja mogu da stvore dubok, detaljan i celovit uvid u pojedinačnu pojavu, ali da nisu *objektivna i generalizibilna*.” (*Ibid.*: 127) M. Bogdanović je mislila drugačije, opširno pokazujući u svojoj analizi metoda slučaja da se i na osnovu *single case* metoda može postići ne samo objektivnost nego, bar pod određenim uslovima, i opštost znanja. (Bogdanović, 1993: 81–120) Ideja utemeljene teorije (Glaser i Strauss, 1967) takođe je zasnovana na ambicioznom shvatanju epistemoloških mogućnosti kvalitativnih istraživanja. Fajgelj piše da je „utemeljena teorija ubrzo stekla priličnu popularnost u sociologiji i mnogi je vide kao *najbolju operacionalizaciju kvalitativne paradigme* u domenu izučavanja ljudskog ponašanja.” (Fajgelj, 2005: 275)

Problem nije metodološki bezazlen. Mnogo pre savremenih pisaca koji zagovaraju različite kombinovane strategije, D. Katz je pisao da je „moguće, naravno, kombinovati istraživanje i testiranje hipoteza u jednom istraživanju. Jedan veliki skup hipoteza može da se istražuje istovremeno dok se drugi materijali prikupljaju za eksploratorne ciljeve. Prednost je da će ovo

opravdati istraživanje ako su dobijeni neodlučni rezultati u pogledu hipoteza. Istraživački eksploratorni materijal tada postaje *bezbednosni činilac*. Nedostatak ovog kompromisa je da kada pokušamo da kombinujemo dva proučavanja u jednom istraživanju ponekad naštetimo oboma." (Katz, 1953: 75) S druge strane, to ponekad uspešno funkcioniše. Katz piše da su Lyndovi u *Middletown* „otišli iza tradicionalnog antropološkog metoda korišćenja kvantitativnih tehnika da nadograde svoje kvalitativne materijale". (*Ibid*: 61)

Naglašavanje razlika između dva pristupa

Kada je u pitanju Fajgeljeva nauka, psihologija, V. Carulli Rabinowitz i S. Weesen ispitivale su razloge zbog kojih i pored dve decenije apela da se „kvalitativni" i „kvantitativni metodi" integrišu u istraživanju to nije uspeo. One su intervjuisale dvadeset studenata doktorskih studija psihologije o tome kako razmišljaju i biraju metode u svom radu i kakvu ulogu u njihovim životima kao istraživača igra podela koja se na primeru posmatranja kao istraživačkog postupka razmatra u ovom poglavlju. Pomenute autorke više je zanimala psihološka korespondencija između opredeljivanja za ove ili one metode svojstvene rivalskim pristupima, nego logička dimenzija temeljnog pitanja. A kad je u pitanju logička dimenzija, samu podelu na dva pristupa one vide kao podelu između induktivnog i deduktivnog, između generisanja i testiranja hipoteza na epistemološkom planu, odnosno između pasivnog i eksperimentalnog posmatranja na metodološkom području. Carulli Rabinowitz i Weesen podsećaju da su Denzin i Lincoln u uvodu u svoj (kako pišu: briljantan) zbornik ukazali na vezu između „kvalitativnih metoda" i postmodernog senzibiliteta. (Carulli Rabinowitz, Weesen, 1997: 611) S druge strane, one zapažaju da se u pomenutom zborniku u samo polovini od trideset šest poglavlja tretiraju strategije sakupljanja i analize podataka. U ostalim poglavljima autorke i autori bave se epistemološkim i etičkim diskusijama. (*Ibid*: 618) Objašnjavaju to kao posledicu interpretativne prirode kvalitativnog istraživačkog rada, koja otežava postavljanje kodifikovanih pravila. (*Ibid*: 619) Ovo objašnjenje ne stoji, ili bar nije prihvatljivo u potpunosti. Naučni rad podrazumeva kodifikaciju koja omogućuje intersubjektivnu proverljivost; to što je teže kodifikovati način istraživanja na iskustvenoj građi u kvalitativnoj formi ne znači da je ona neograničeno podložna subjektivnoj interpretaciji. U protivnom, takozvane kvalitativne studije ne bi bile replikabilne, nego bi predstavljale privatne proizvode. Pozivajući se na Denzin i Lincoln, autorke obnavljaju dihotomije C. Ragina, tvrdeći da „kvalitativni istraživači smatraju da je traganje za uzročnim varijablama epistemološki pogrešno i da zamuću-

je kompleksnu, dinamičnu prirodu stvarnosti." (*Ibid*; cf. Ragin, 1989; Ilić, 2000) Njihov stav je karakterističan za devedesete godine; u našem veku ovom se pitanju pristupa s više opreza. (Cf. Bryman, 2012) No, njihovo upozoravanje da kvalitativna strana u debati želi da sačuva razlike između sučeljenih metoda, a kvantitativna da ih minimizira, zaista je bilo osobina onovremenih rasprava. U tom smislu i njihovo poređenje shvatanja Denzin i Lincoln s onima Reichardta i Cooka nije neosnovano. (Cf. Reichardt, Cook, 1979) Onovremeno stanje dobro je okarakterisano i procenom da neki kvalitativno orijentisani autori deluju skoro separatistički u svom odbijanju drugih „metoda”, dok većina kvantitativno orijentisanih pokazuje bar načelnu otvorenost prema „multiplim metodima”. Pogled na rivalske pristupe u ono je vreme još uvek bio uveliko međusobno isključiv.⁶⁰

I drugi autori s područja psihologije krajem devedesetih su zastupali radikalno podvajanje rivalskih orijentacija. J. Marecek, M. Fine i L. Kiodder procenile su retrospektivno da je kvalitativni pristup bio zastupljen u nekim klasičnim studijama iz socijalne psihologije, da bi zatim, bar u Sjedinjenim Državama, za razliku od Evrope, Kanade, Britanije, Australije, decenijama bio marginalizovan. Pomenute autorke pozivale su psihologe da uključe kvalitativne pristupe u svoje istraživačke repertoare. Za njih je kvalitativni pristup bio izjednačen sa željom da se razume i da se osmisli aktuelno proživljeno iskustvo. (Marecek, Fine, Kiodder, 1997: 632) Do ovog stava došle su radeći u kulturalno različitim sredinama, Marecek u Sri Lanki, Finne u gradskim školama i među siromašnim tinejdžerima iz radničke klase, a Kiodder u Indiji i u Japanu. Prema njihovim rečima, one su naučile da razumeju, okrenule su se muzici koju nisu čule – i to je za njih predstavljalo kvalitativni stav. Neki istraživači, kao C. Weedon (Weedon, 1987), smatrali su da su kvalitativni pristupi pre načini rada nego metodi. Prethodno pomenute autorke pisale su da su „kvalitativni pristupi” manje preskriptivni i fleksibilniji nego ortodoksni psihološki metodi. (Marecek, Fine, Kiodder, 1997: 637)

Utica j cilja istraživanja i ličnih činilaca

Subjektivizam tvrdih zagovornika posebnosti „kvalitativnih metoda” nekad je uplvisan profilom njihovih istraživanja, ili metodoloških razmatranja o njima, koji su, sa svoje strane, uslovljeni više društvenim ciljem proučavanja, nego njihovim metodološkim osobenostima. Drugi put je

⁶⁰ U intervjuima koje su autorke obavile sa studentima doktorskih studija bilo je mnogo stereotipa. Neki od njih smatrali su da su kvalitativna istraživanja potpuno feminizirana. (Carulli Rabinowitz, Weesen, 1997: 622)

reč o više ličnim motivima, povezanim sa sazrevanjem istraživača kao intelektualca.

Zagovaranje veze između profila i cilja istraživanja i odnosa prema kvalitativnom pristupu vrlo je vidljivo u slučaju našeg pisca F. Adama. U odlomku iz doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, pod nazivom „Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v sociologiji”, Adam, pišući o klasičnom Whiteovom istraživanju, tvrdi da se „čini da je Whyte sasvim logično prešao put od promatranja sa učestvovanjem do akcijskog istraživanja. U vezi sa studijom, odnosno istraživanjem „Street Corner Society”, postavilo mu se pitanje nije li njegov 'informer' (vođa klape, odnosno 'ganga' kojeg je proučavao), Pecci (*Doc*) zapravo koautor knjige, jer mu nije davao samo pasivne informacije, nego je aktivno surađivao u istraživanju i davao primjedbe, kao i pročitao od 'prvog do zadnjeg slova' prvu verziju spomenute studije.” (Adam, 1980: 218–219) Prema Adamovom mišljenju, „preduvjet za realiziranje povoljnog odnosa je prethodno terensko istraživanje i uključivanje svih 'laičkih' participanata u akcijsku (ili projektnu) istraživačku grupu, odnosno odobor. Akcijski istraživač morao bi proći put od opažanja (prikupljanja podataka) i participacije do intervencije, odnosno implementacije akcijskih intencija (induciranih promjena) u institucionalnu strukturu.” (*Ibid.*: 215) Adam ovde prihvata Bodemannovu strategiju akcijskog istraživanja (gotovo nužno na građi u kvalitativnom obliku, uz neizostavnu ulogu učesničkog posmatranja).⁶¹ (Bodemann, 1976; Bodemann, 1978) Adam zaključuje da bi „u tom kontekstu bio najbolji put od promatranja preko participacije do intervencije i implementacije akcijskih intencija u institucionalnu strukturu.” (Adam, 1980: 220) Drugim rečima, „analizu kvalitativne metodologije na taj način treba inkorporirati u koncept akcijskog istraživanja.” (*Ibid.*)

Dok je na primeru Adamovog shvatanja između „kvalitativne metodologije” (u konkretnom slučaju učesničkog posmatranja) i akcionog istraživanja vidljiv upliv temeljnih pogleda na (u datom slučaju praktičan) cilj samog sociološkog istraživanja, P. Evans pokazuje vezu između građe u kvalitativnoj formi dobijene posmatranjem i intelektualnog sazrevanja samog istraživača. Ona je posmatrala školu za vaspitačice u dečjim jasli-

61 Adam razlikuje sledeće faze istraživanja: „1. terenski istraživač 'sasvim slobodno i samokritično' participira u određenoj okolini, odnosno instituciji; 2. promatra događaje i činjenice i neposredno ih reflektira, ali u kontekstu svoje biografske pozicije; 3. na osnovi činjenica koje prikupi i teoretski fundira, može aktivnost usmeriti na dva načina: a) pruža, odnosno prezentira opcije (alternative) zajednici koja nije u stanju da ih vidi b) rezultate istraživanja daje na uvid grupi da bi na ovaj način uspostavio suradnju s onima koji su spremni na iniciranje promjena (koji se jasno identificiraju s istraživačevim izveštajem).” (Adam, 1980: 218)

cama. Na osnovu svojih zabeležaka tokom posmatranja izabrala je prime-re kojima bi ilustrovala izvesne pojave, kao što su menadžment ponašanja, *curriculum*, stil predavanja i učenja, interakciju između *staff*-a i roditelja itd. (Evans, 2000: 276) Rešila je da piše narativno. Koristeći beleške iz posmatranja, konstruisala je priču, nalik na J. Joyceovu. Evans smatra da je oslanjajući se na književni stil omogućila da mnogo onoga što je čula dopuni njeno vizuelno pamćenje. Zabeleške iz fokusiranog posmatranja obezbedile su joj nagoveštaje za njenu vizuelnu memoriju, što joj je omogućilo da piše deskriptivno bogate vinjete. (*Ibid*: 276) Potom je razmatrala vlastitu samorefleksivnost, kao sredstvo za uspostavljanje pouzdanosti svog istraživačkog teksta (*Ibid*: 280) Dala je prednost podsticajima koje su sadržali sami nalazi posmatranja, u odnosu na pridržavanje metodoloških procedura. Drugim rečima, htela je da, Wolcottovim rečima izraženo, postigne rigoroznu subjektivnost. (Cf. Wolcott, 1994: 133) Njen zaključak je da su „u etnografskom istraživanju svi podaci proizašli iz posmatranja i intervjua uplivilisani iskustvom terenskog istraživača.” (Evans, 2000: 284) Uticaji subjektivizma karakterističnog za *Fin de siècle*, kao i specifičnih upliva ne samo Wolcotta, nego i Van Manena i L. Richardson, ovde su sasvim vidljivi. (Cf. Van Manen, 1990; Richardson, 1992) Kako Evans piše, njena lična borba s prezentacijom kvalitativnih podataka navela ju je da se okrene za nauku neuobičajenom žanru, s čim je povezana i promena njene epistemološke pozicije, koja se kretala od pozitivizma, preko postpozitivizma, do postmodernizma. Vidljiv je ovde uticaj Van Manenonovog shvatanja da je nauka oblik pisanja i da su oskudica literature i „glad” za njom povezani s pisanjem kao delovi istraživačkog procesa (Evans, 2000: 267; 270; cf. Van Manen, 1990: 11) Prema shvatanju P. Evans, u njenom istraživanju došlo je do interakcije podataka prikupljenih posmatranjem s podacima stvorenim pisanjem i čitanjem. Ona podseća da istraživači, poput L. Richardson, predstavljaju svoje proživljeno terensko iskustvo kao dramu, a glas posmatranog (u njihovoj terminologiji: učesnika u istraživanju) kao poeziju. Posle upoznavanja sa ovakvim epistemološkim stavom, Evans se osetila oslobođenom da se od pozitivističkog posmatrača okrene ulozi J. Joycea. (Evans, 2000: 273) Ovakvu orijentaciju ona naziva „bivanjem u kontekstu”.

Ne bi trebalo precenjivati izvornost ovakvih razmatranja. Atmosfera *Fin de siècle* ponavlja se, naravno na jedinstven način, posle stotinu godina.⁶² Samorefleksivnost kao važan deo istraživanja nije nedopuštena: nije

62 Svojevremeno je, pri pisanju o J. Bakiću, citiran u ovom smislu Robert Musil: „Znanje je stav, strast. U osnovi nedozvoljen stav; jer kao požuda za pićem, polna požuda i žed za nasiljem tako i prinuda da nešto mora saznati oblikuje karakter koji nije uravnotežen. Uopšte nije tačno da istraživač gleda da ulovi istinu, ona lovi njega. On pati zbog nje. Ono što je istinito istinito je, i činjenica je stvarna, ne vodeći računa o njemu: on samo ima strast za tim, bolesnu želju da se opija činjeničnošću, i to mu

jasno na koji način ona pridonosi pouzdanosti (npr. posmatrala je škole za dadilje u dečjim jasicama). Pitanje je da li ovakav pristup, nipošto usamljen, daje rezultate i na drugim područjima duhovnog ovladavanja svetom.⁶³ Evans, kao i njeni metodološki uzori, pretenduje da povezivanjem i međusobnim preplitanjem opservacija, čitanja i pisanja razvije funkciju znanja kao pogleda na svet i da preko nje ojača i njegovu praktično-tehničku funkciju. Ukoliko se ne izvodi vrlo oprezno i s mnogo obzira prema različitim posredovanjima, ovakvo nastrojenje povećava rizik od pretvaranja metodoloških inovacija u alatke snaženja društveno-integrativne funkcije naučnog znanja o posmatranim pojavama.

(Kvazi)kvantifikacija i posmatranje između rivalskih pristupa

Prema pisanju M. Pickeringa i A. McRobbie, posmatranje, i to upravo sociološko posmatranje, u poslednjih par decenija prodiere i u takozvane kulturne studije. (Pickering, 2008: 3; McRobbie, 1997) McRobbie zahteva da kulturne studije postanu empirijske, etnografske i „posmatračke”. Sledeći Pickeringa, V. Nightingale i A. Davis u autorskim poglavljima u zborniku koji je Pickering uredio tesno povezuju posmatranje s kvalitativnim pristupom. (Nightingale, 2008; Davis, 2008) S druge strane, oni, naročito Davis, ne izbegavaju ni kvantifikaciju, ili bar kvazikvantifikaciju. Kvantifikacija kao deo kvalitativnog pristupa ne predstavlja novost, kao što bi se možda moglo zaključiti ako se čitaju samo radovi savremenih metodologa. J. C. Mitchell je svojevremeno podsećao da je „Malinovski zastupao primenu kvantitativnih metoda kao deo procesa njegove detaljne 'konkretno dokumentacije'. Kaberry piše da je Malinowski smatrao da antropolozi treba da 'mere, vagaju i broje sve što bi moglo da se legitimno meri, vaga i broji', ali on sam nikad u ovome nije bio vrlo sistematičan.” (Mitchel, 1969: 18) Mitchel, s druge strane, podseća da su klasični pisci poput M. Fortesa tvrdili da se društvene činjenice mogu videti kao kulturne pojave samo preko neposrednog posmatranja i kvalitativnog opisa

obeležava karakter, a vraga se brine da li će od njegovih konstatacija nastati neka celina, nešto ljudsko, savršeno ili što god bilo. To je protivrečno, patničko i pri tom strahovito delatno biće.” (Muzil, 2006: 219; cf. Ilić, 2012: 724)

- 63 Može se opet citirati Musil: „Povezivanje pogleda na svet sa delatnostima koje tek malo šta podnose od tog pogleda, kao što je politika; opšta manija da se od svake tačke gledišta odmah stvara stanovište, a da se svako stanovište smatra za tačku gledišta; potreba revnitelja svih nijansi da saznanje koje im je palo u deo ponavljaju u krug kao u kakvoj odaji sa ogledalima: sve ove tako uobičajene pojave ne znače ono što bi htele da budu, težnju za humanošću, nego njeno gubljenje.” (Muzil, 2006: 599)

i da su stoga kvantitativni metodi za njih neprimenjivi. (*Ibid.*: 20; Fortes, 1949: 57) Mitchell ovo kritikuje, tvrdeći da se preko iznosa miraza u nekom društvu može mnogo saznati o bračnim aranžmanima u tom društvu i da statističko zaključivanje može biti suštinski temelj za izgradnju generalizacija o ponašanju istraživanih ljudi. Prema njegovim rečima, „kvantitativni metodi su suštinska pomoć deskripciji. Oni detaljno izlažu pravilnosti u podacima koje je prikupio terenski istraživač.” (Mitchel, *ibid.*) Drugim rečima, suštinsko je da kvantitativni metodi otkrivaju jaz između idealnih pravila o kojima govore informanti i aktuelnog ponašanja. Prema Mitchellu, moglo bi se tvrditi da bi brižljivo posmatranje takođe pokazalo ovu nedoslednost, ali prikupljanje podataka u kvantitativnoj formi pruža terenskom radniku priliku da otkrije činjenice kojih prethodno nije bio svestan. (*Ibid.*: 22–23) To što socijalni antropolozi preferiraju učesničko posmatranje ne znači da su njihovi podaci nužno nekvantitativni. Mitchell piše da se mogu klasifikovati i izračunavati domaćinstva, brakovi, sela i druge, čak i veće, jedinice.

Jedan od vodećih savremenih metodologa A. Bryman na sledeći način govori o kvazikvantifikaciji u kvalitativnom istraživanju: „Često je zapaženo da kvalitativni istraživači koriste 'kvazi-kvantifikaciju' kroz primenu pojmova kao što su 'mnogo', 'često', 'retko' i 'neki'. U nameri da omogući stvaranje takvih aluzija prema kvantitetu, kvalitativni istraživač treba da ima neku ideju o relativnoj učestalosti pojava na koje se odnose. Međutim, kao izrazi kvantiteta, oni su neprecizni i često je teško razaznati zašto su uopšte korišćeni. Izgleda da bi alternativa bila primeniti ograničen broj kvantifikacija kada je to prikladno, kada jedan kvantitativni izraz može podržati neki argument.” (Bryman, 2012: 624)

Što se tiče prethodno prikazanih Mitchellovih pogleda, oni podsećaju na Sieberovu brižljivu analizu odnosa posmatranja i drugih istraživačkih postupaka. (Sieber, 1973) Još je važnije što je Mitchell mogućnost otkrivanja novog vezao za kvantifikaciju; on je ovde svakako bio više u pravu od niza savremenih metodologa koji će biti zavedeni Raginovim stavom da kvantitativni pristup omogućuje testiranje rivalskih hipoteza, ali da gotovo samo istraživanje kojim se prikupljaju podaci u kvalitativnom obliku omogućuje otkrivanje novog (Mertonove *serendipities*).⁶⁴ (Ragin, 1989) Kvantitativna metodologija se poslednjih decenija umnogome ograničila na Popperovu hipotetičko-deduktivnu poziciju kao na sebi imanentnu; Mitchell, pre njega Merton i, još ranije, Malinowski, nisu primenjivali ovo nepotrebno samoograničavanje. Ranije sam podsetio da je D. Katz pisao da je „moguće, naravno, kombinovati istraživanje i testiranje hipoteza u

64 Za ovim se od naših pisaca neopravdano poveo V. Ilić u: Ilić, 2000.

jednom istraživanju. Jedan veliki skup hipoteza može da se istražuje istovremeno dok se drugi materijali prikupljaju za eksploratorne ciljeve.”

Zagovaranje kombinovanja kvalitativnog i kvantitativnog pristupa nije novo. M. Bogdanović podseća da ga je Lazarsfeld afirmisao još 1940. godine u studiji „Radio štampa”. (Bogdanović, 1981: 78) J. Lofland, učenik Morisa Zelditscha, ipak je učesničko posmatranje i „kvalitativno posmatranje” tretirao kao sinonime. (Lofland, 1971: 72) Prema njegovom mišljenju, u kvantitativnim istraživanjima podaci se nazivaju *data*, jer se njima može manipulirati sistematično i uz primenu visoke tehnologije. U kvalitativnim istraživanjima podaci se zovu *materiala*. (*Ibid.*) S druge strane, i Lofland ume da protivreći samome sebi: „trebalo bi da sada bude očito da su kvalitativno posmatranje i analiza slični bilo kom drugom istraživanju i pisanju. Posebnosti izvora građe mogu se razlikovati, i teškoće u prikupljanju građe mogu se razlikovati, ali je suštinski proces identičan drugim vrstama intelektualnog nastojanja.” (*Ibid.*: 133) Ova ograda njegovu poziciju udaljava od savremenijih shvatanja P. Evans i L. Richardson.⁶⁵

Ni nastavak zagovaranja prednosti jednog u odnosu na drugi pristup nije stvar prošlosti. Mnogo je interesa (i onih iz uže naučne zajednice, i onih drugih, društvenih u širem smislu reči) uključeno u prenaplaćivanje razlika između tzv. kvalitativne i tzv. kvantitativne metodologije. Unutrašnja metodološka podvojenost otežava sociologiji da svoju probojnost usmeri ka spolja, na područje društvenih odnosa i društveno-integrativne misli. W. L. Nauman zapaža da i dalje ima mnogo zle volje među predstavnicima rivalskih pristupa. (Nauman, 2006: 13) Navodi isključiv Levineov stav da se „kvantitativna društvena nauka”, odnosno, po Levineovoj oceni, „stvarna društvena nauka”, suočava sa suprotstavljanjem, ali da ona „dobija bitku”. (*Ibid.*; cf. Levine, 1993: XII) Nauman zapaža da istih godina Denzin i Lincoln, u pominjanom zborniku, „tvrde da se kvalitativno istraživanje širi naveliko i brzo zamenjujući zastarelo kvantitativno istraživanje”. (Nauman, *ibid.*) Sam Nauman smatra da se „kvantitativni istraživači” više bave merenjem i uzorkovanjem, zato što primenjuju deduktivni pristup, koji naglašava prethodni plan istraživanja. „Kvalitativne istraživače”, po njegovom mišljenju, više zanima bogatstvo, sastav i doživljaj sirovih podataka, pošto njihov induktivni pristup naglašava razvijanje

65 Loflandov izbor „klasičnih kvalitativnih ili terenskih istraživanja” je impresivan: pominje *Hobo*, Goffmanov *Asylums*, Whiteov *Street corner society*, Ganov *The urban villages*, Trasherov *The gang*, Suttlesov *The social order of the slum*, *Middletown* Lyndovih, Vidich – Bensmanov *Small town in mass society*. (*Ibid.*: 7) Zanimljivo je kako je u našoj sociologiji još 1983. godine V. Popovski za mnoga od nabrojanih istraživanja (npr. *The Hobo*, *The Ghetto*, *The Gang*, *The Professional Thief*) vezivala „metodu sudjelujućeg promatranja što tada doživljava široku primjenu. Ta metoda čini srž kvalitativne metodologije koja svoj ponovni bum doživljava poslije Drugog svjetskog rata”. (Popovski, 1983: 110)

uvida i generalizacija na osnovu prikupljenih podataka. (*Ibid*: 149) Nije jasno zašto istraživanje na gradi u kvalitativnom obliku ne bi moglo da bude hipotetički-deduktivno usmereno. Pritom Nauman ne smatra da je navodno čisto induktivističko i pretežno empirističko usmerenje kvalitativne orijentacije lišeno svake veze sa teorijom. Posle sekvencijalne analize i utemeljene teorije takva pozicija ne bi se mogla braniti. Nauman, pod uticajem U. Flicka, smatra da kvalitativni istraživači više biraju nelinearni tok istraživanja, više spiralni put. (*Ibid*: 152) Pa u tom smislu navodi Flicka: „Cirkularnost je jedan od aduta ovog pristupa, pošto ona nagoni istraživača da neprestano promišlja celinu istraživačkog procesa i da razmišlja o pojedinim koracima u svetlu drugih koraka.” (Flick, 1998: 43) Prema Naumanovom mišljenju, dok „kvantitativni istraživači koriste linearni put i naglašavaju objektivnost. Za njih je verovatnije da primenjuju eksplicitne, standardizovane procedure i uzročno objašnjenje”, „kvalitativni istraživač gradi teoriju praveći poređenja. Na primer, kada istraživač posmatra neki događaj, (npr. policijskog službenika koji se konfrontira sa motociklistom koji prebrzo vozi), on ili ona neposredno postavljaju pitanja i tražaju za sličnostima i razlikama.” (Nauman, 2006: 176; 158) Nije sporno da „kvalitativni istraživači” najčešće koriste manje standardizovane procedure od pristalica rivalske orijentacije. Takozvano kvalitativno istraživanje zbog toga ne mora da nužno bude manje objektivno, niti sistematično, od „kvantitativnog”.⁶⁶ U vreme dok je Nauman nastavljao da ističe razlike između rivalskih pristupa, A. Bryman je uveliko razvijao svoju zamisao pomirenja „kvalitativne” i „kvantitativne” metodologije, nastojeći da istovremeno odmeri i sameri specifičnosti rivalskih pristupa. Pošto je njegova pozicija uveliko povezana s uticajem temeljne savremene metodološke podela na posmatranje kao na postupak, treba je razmotriti nešto opširnije.

Brymanovo shvatanje uporednih pristupa posmatranju

Bryman prihvata temeljnu distinkciju, makar i da nastoji da je prevaziđe.⁶⁷ Ova distinkcija određuje strukturu knjige, jer je „najfundamentalnija među različitim tradicijama istraživanja društva”. (Bryman, 2012:

66 Nauman pokušava da kvalitativnu orijentaciju predstavi kao manje konformističku, odnosno kao kritičniju od kvalitativne, pozivajući se na Bradyjevu analizu: „Brady je zapazio da su mnogi akademici i političari kritikovali službene američke mere bede. Zaključio je 'američka mera jasno obezbeđuje inakuratne rezultate o trendovima'. Na primer, službena stopa bede u 1997. bila je 13,3 procenta, dok su druge metodološki nadmoćne mere utvrdile da je između 17,6 i 30,1 procenata (ljudi) bilo siromašno.” (*Ibid*: 180; Brady, 2003)

67 Njegova najvažnija knjiga podeljena je na četiri dela, od kojih se dva temeljna i najobimnija posebno bave kvantitativnim i kvalitativnim istraživanjem. U okviru prvog razmatra se „strukturisano posmatranje” (u dvanaestom poglavlju), a u okvi-

XXXIII) Bolje je ovde ne podsećati na predmete *Methodenstreit*-a ili *Positivismusstreit*-a: kako pišu F. Nietzsche i T. Kuljić, bez zaboravljanja ne bi bilo ne samo napretka, nego ni života. Prema Brymanu, dve savremene rivalske orijentacije izražavaju različite poglede na odnos teorije i istraživanja, iz kojih proizilaze različite istraživačke tradicije s različitim načinima konceptualizacije kako ljudi i društvo treba da budu istraživani. Nisu jasne epistemološke konsekvence uvođenja Laudanovog pojma istraživačka tradicija u predočenu odredbu. Ali sama odredba je zanimljiva, pošto Bryman zagovara kombinovanje rivalskih strategija, što deluje nesrazmerno neubedljivo prema naglašavanju navodno temeljne distinkcije. Bryman izjednačava strukturisano posmatranje sa sistematskim posmatranjem; etnografiju i učesničko posmatranje naizmenično koristi kao sinonime. Kvantitativno i kvalitativno istraživanje uspostavljaju uporedne pristupe aktivnostima kakvo je posmatranje. (*Ibid*: XXXIV)

Prema Brymanu, „distinkcija između kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja primenjuje se na dva načina: kao sredstvo organizovanja vama dostupnih istraživačkih metoda i metoda analize; i kao način uvođenja nekih širih filozofskih pitanja o istraživanju društva.” (*Ibid*: XXXV) Vidljivo je da Bryman izbegava pojam „sociologija”, da daje prednost pojmu „istraživanje društva”. Sociologija je bar potencijalno subverzivna. On dosta neobavezno koristi reč metod, pošto je specifičnije određenje tog pojma vezano za suštinu same sociologije. Piše da se „istraživački metodi kao što su učesničko posmatranje i polu-strukturisano intervjuisanje koriste tako da istraživač može da drži otvoren um o obrisima onoga što on ili ona treba da znaju, tako da pojmovi i teorije mogu da proizađu iz podataka. Ovo je induktivni pristup teoretisanju i konceptualizaciji koji je ranije pomenut. [...] relevantnost skupa podataka za teoriju može postati očigledna *pošto* su podaci prikupljeni.” Ali Bryman je svestan ograničenja vlastite primene temeljne distinkcije, pa piše i ovo: „ovo sve može da izgleda prilično iznenađujuće i zbunjujuće. Postoji izvesna logika u ideji da se razviju teorije i potom testiraju.” Ono što naziva „izvesnom logikom” jeste zahtev teorijski razvijene nauke, što ne znači da empirizam ne nudi svoje alternative, od kojih su neke saznanjano nesporno plodne.

Bryman je ovde oprezniji od većine savremenih metodologa. Pozivajući se na Laydera, piše da „mnogi pisci o metodološkim pitanjima nalaze da može pomoći razlikovanje kvantitativnog istraživanja od kvalitativnog istraživanja. Status ove distinkcije je dvosmislen, zato što je skoro istovremeno neki pisci smatraju za fundamentalnu nasuprot drugima koji je ne smatraju upotrebljivom ili prosto 'lažnom.'” (*Ibid*: 35; Layder, 1993: 110) No, Bryman ovde odmah reterira: „Međutim, malo je svedočanstava da se

ru drugog, u potpunosti zasebno (devetnaesto poglavlje) „etnografija i učesničko posmatranje”.

upotreba ove distinkcije smanjuje, i značajna evidencija o njenom nastavljanju, i čak razvoju, kurentnosti. Distinkcija kvantitativno/kvalitativno biće upotrebljena u velikom delu ove knjige, zato što predstavlja upotrebljivo sredstvo klasifikovanja različitih metoda istraživanja društva i stoga što je ona koristan kišobran za oba pitanja koja se tiču prakse istraživanja društva.” Kao i Nauman i velika većina drugih savremenih metodologa, i Bryman vidi kvantitativnu orijentaciju kao deduktivnu, okrenutu testiranju teorija, epistemološki pozitivističku, a ontološki objektivističku (pri čemu bi prikladniji pridev bio: realistička). S druge strane, i on kvalitativnu orijentaciju vidi kao induktivnu, usmerenu ka generisanju teorija, epistemološki interpretativističku, a ontološki konstrukcionističku. (Bryman, 2012: 36)

Bryman kvalitativno istraživanje određuje kao ono koje je suprotno pozitivističkom; smatra da ono stavlja naglasak na „razumevanje društvenog sveta kroz ispitivanje interpretacije tog sveta od njegovih učesnika”. (*Ibid*: 380) Nesporno je da su mnoga, pa i većina kvalitativnih istraživanja, nepozitivistički usmerena. Međutim, ne postoji epistemološki razlog zbog kojeg istraživanje na podacima u kvalitativnom obliku ne bi moglo da se izvede sa pozitivističkog stanovišta. Ne može se prihvatiti, bar ne kao opštevažeći, Brymanov stav „da je u kvalitativnom istraživanju teorija jedan od ishoda istraživanja pre nego nešto što mu prethodi.” (*Ibid*: 384) To jeste najčešće slučaj, ali ne uvek, niti nužno. I sam Bryman se poziva na Silvermanovu ocenu da je takav prikaz kvalitativnog istraživanja neprikladan zbog njegove sve veće sofisticiranosti, akumuliranog znanja o interakciji i veće pažnje posvećene validnosti i pouzdanosti. (Silverman, 1993: 24) Uostalom, na drugom mestu u istoj knjizi on će razmatrati, uz ostalo, aspekte kvalitativnog istraživanja koji sadrže elemente pozitivizma, kao i aspekte kvantitativnog istraživanja koji sadrže elemente interpretativizma (Bryman, 2012: 614) A kada razmatra odnos teorije i istraživanja kod rivalskih pristupa, piše da je „analiza kvantitativnih podataka iz društvenih anketa često više eksploratorna nego što se obično procenjuje i shodno tome nudi priliku za generisanje teorija i koncepata.” (*Ibid*: 621)

Kao jedan od „glavnih metoda povezanih sa kvalitativnim istraživanjem” Bryman određuje učesničko posmatranje. Kada je u pitanju danas preovlađujući pogled na odnos učesničkog posmatranja i etnografije, on piše da je potrebno malo opreza da se oni ne bi tretirali kao sinonimi. S druge strane, za njega su učesničko posmatranje i etnografija veoma slični, ako ne i identični postupci na planu prikupljanja podataka; u oba slučaja istraživač je uključen u grupu gde posmatra i sluša.⁶⁸ (*Ibid*: 383) No,

68 Bryman piše da je „pojam 'ethnography' zanimljiv, pošto se odnosi istovremeno na metod istraživanja društva i na završen proizvod etnografskog istraživanja. Drugim

važnije je sledeće: Bryman već duže vremena zagovara prevazilaženje jaza između „kvantitativne” i „kvalitativne metodologije”. Posebno poglavlje svoje knjige posvećuje „mešovitim” istraživačkim metodima, koji „kombinuju kvantitativno sa kvalitativnim istraživanjem”. Podsećam da se kod nas S. Branković zalagao za kombinovanje dva dominantna rivalska pristupa kao za najprirodnije i često najplodotvornije stanovište. Bryman primećuje da se „broj kombinovanih istraživanja povećava od ranih 1980tih” i naglašava da se, od kad se 2001. godine njegova knjiga prvi put pojavila, „istraživanje mešovitim metodima sve više koristi i biva prihvaćeno da upravlja proučavanjem društva. Ono je fokus jednog specijalističkog priručnika koji je doživeo drugo izdanje (Tashakkori and Teddlie 2003, 2010) i specijalističkih časopisa, kao što je *Journal of Mixed Methods Research*, koji se počinju izdavati.” (Bryman, 2012: 628–629)

*

* *

Vrlo je važno primetiti da je dva pokolenja unazad distinkcija između kvantitativnog i kvalitativnog pristupa čvrsto upletena u najznačajnije metodološke radove o posmatranju. U njoj je, sve do našeg vremena, bilo nedovoljno pomaka, zbog različitih uže naučnih interesa i širih društvenih razloga (takođe utemeljenih na interesima) koji su snažili jednostranosti. Na sasvim konkretnom metodološkom planu ona je umela da dobije izgled razmatranja međusobnog odnosa posmatranja i razgovora kao istraživačkih postupaka. No, čak ni Bryman ne uspeva da navede ništa svežije niti značajnije od vrlo starih radova Beckera, Geer i Trowa kada piše o ovoj temi. (*Ibid*: 493–495) Ipak, on je u pravu kada ukazuje na decenijama stare napore da se prevaziđu isključivosti sučeljenih stanovišta. Nегоvi prvi naporu na ovom području dosta su stari. (Bryman, 1988) Afirmi-

rećima, to je nešto što se izvodi u toku istraživanja i nešto što se čita. Otud je oko sredine 1980-tih proizvodnja etnografskih tekstova postala fokus interesovanja po sebi povezan sa onim što Denzin i Lincoln zovu 'postmoderni period etnografskog pisanja'. Ovo znači da postoji razvijen interes ne samo za to kako se etnografija izvodi na terenu već takođe i za retoričke konvencije primenjene u proizvodnji etnografskih tekstova.” (*Ibid*: 462)

Bryman podseća da je Van Maanen primetio da je sve izraženije skraćivanje trajanja terenskog posmatranja. (*Ibid*: 465; Van Maanen, 2010) Teško je oteti se utisku da je ovo uslovljeno i njegovim poistovećivanjem s etnografijom, i zahtevima za masovnom proizvodnjom, u nauci, kao i u drugim delatnostima. (Ova užurbanost navodi Brymana da Van Maanenonov tekst vremenski locira u 2011, mada je on objavljen 2010. godine.) A G. E. Marcus je još krajem devedesetih godina primetio rastuću tendenciju prema *multiple case study* etnografijama; (Marcus, 1998) *multiple case study* jeste oblik metoda slučaja (cf. Bogdanović, 1993). Ako se odredi kao etnografija, razlika između posmatranja i metoda slučaja se gubi; oni, međutim, jesu, različiti postupci.

sanje pristupa koji je tada bio nazivan *multi-method* vidljivo je i u jednom njegovom koautorskom članku u kojem se zagovara integracija kvalitativnog i kvantitativnog pristupa u situaciji gde nalazi istraživanja izvođenih njihovom primenom naizgled protivreče jedni drugima. Zaključak je bio da bi svaki metodološki purizam ovde bio štetan. Neobično je što je prevazilaženje podele između „kvalitativnih” i „kvantitativnih istraživanja” nazvano eklekticizmom. (Deacon, Bryman and Fenton, 1998) Brymanovi kasniji radovi na ovu temu pominjani su u jednom od prethodnih tekstova o posmatranju kao istraživačkom postupku.

Naša metodologija se ovde pokazala kao nedvosmisleno neprovinjikalna. Još mnogo pre S. Brankovića, M. Bogdanović je pisala da „činiti posmatranje dominantnim postupkom može u stvari značiti isto tako sužavanje iskustvenog okvira istraživanja kao i u njegovim kvantitativnim oblicima, s napomenom da ono nikada ne može dobiti onu širinu i vremensku dimenziju koju može kvantitativno istraživanje.” (Bogdanović, 1981: 143) Bez obzira na ondašnju (i sadašnju) prevlast kvantitativnog pristupa, ona je zapazila da je još na kongresu Međunarodnog sociološkog udruženja (ISA) u Upsali 1978. godine bilo izraženo prenataglašavanje značaja učesničkog posmatranja i biografskog metoda. Ova autorka je davno pisala da „treba imati u vidu da se slabosti empirizma ne javljaju samo u onoj njegovoj varijanti koja stavlja naglasak na kvantitativno istraživanje, već i u onoj koja se pretežno zasniva na postupku posmatranja i na zadržavanju kvalitativne klasifikacije kao okvira za analizu iskustvenih podataka.” (*Ibid.*: 133) No, kritike upućene empirizmu nisu se odnosile na kvalitativni pristup u celini. Sva prenataglašavanja veze između epistemoloških osnova kvalitativnog pristupa (i u njegovom okviru mehanički odvojenog, najčešće učesničkog, posmatranja) i empirizma (na logičkom planu nedovoljno obrazloženo povezivanog s kvalitativnim pristupom navodno imanentnom induktivizmu) bila su pobijena pre nego što su postala prevladajuća.

Naime, odmeren pogled na odnos kvalitativnog i kvantitativnog pristupa postojao je već u prvom radu Bartona i Lazarsfelda o ovoj temi, iz 1955. godine.⁶⁹ M. Bogdanović na sledeći način ocenjuje ovaj članak: „Ipak autori ovog članka, posle obimnog pionirskog rada, koji do sada nije prevaziđen na metodološkom planu, ostaju dosledni svom shvatanju nauke i stanovištu da su svi postupci kvalitativne analize samo preliminarna faza u naučnom radu: 'Kvalitativni materijali su posebno pogodni za ovu eksploratornu fazu istraživanja: njihovo bogatstvo opisnih eleme-

⁶⁹ M. Bogdanović navodi ovaj rad prema engleskom izdanju (Barton and P. Lazarsfeld, 1961), pozivajući se i na izvorno izdanje na nemačkom jeziku. (Barton and P. Lazarsfeld, 1955)

nata daje analitičaru maksimalnu mogućnost da pronade niti i sugestije. Za proveravanje hipoteza, na drugoj strani, idealan model bio bi kontrolisani eksperiment, sa preciznim merenjima ograničenog broja prethodno izabranih promenljivih.⁷ Ovakav zaključak autora o kojima je reč utoliko više začuđuje što se čitava analiza upotrebe i dometa kvalitativnih postupaka zasniva na temeljnom pregledu ozbiljnih dela sociološke literature čija naučna vrednost nije dovedena u pitanje niti u ovom članku niti u nekom drugom radu.” (*Ibid*: 150) Zaključak Bartona i Lazarsfelda bio je provizoran. Bogdanović primećuje da su oni „u svom članku pokazali da kvalitativna analiza može da obuhvati i globalne društvene sisteme ili da posebne probleme tretira u najširem kontekstu globalnog društva.” (*Ibid*: 154) Ovakav iskustveni okvir nemoguće je obuhvatiti bez prethodno razrađenih teorijskih pretpostavki: početak diskusije o odnosu dva pristupa već je pokazao neosnovanim sva kasnija induktivistička preterivanja.

Za pojmove kvalitativno i kvantitativno može se reći ono što je A. Flaker primetio o jednom drugom terminu: „Termin koji je nastao historijski pred našim se očima pretvorio u termin pred kojim stojimo kao pred fetišem.” (Flaker, Škreb, 1964: 213) Nesporne su stvarne epistemološke razlike; jedan pristup uistinu više generiše teorije i novo iskustveno znanje, dok je drugi zaista često prikladniji za proveravanje rivalskih hipoteza i pretvaranje postojećih mnjenja u saznanje. Flick je u pravu kada smatra da istraživači koji prikupljaju, obrađuju i analiziraju iskustvenu građu u kvalitativnom obliku više biraju nelinearni spiralni tok istraživanja; (Flick, 1998) no, ovaj spiralni put karakteriše i odnos rivalskih orijentacija. One ne samo što nisu uporedne, nego ih nije potrebno ni kombinovati nekim „mešovitim” metodima ili pristupima. Svako zahtevnije sociološko istraživanje pridržava se načela trijangulacije. U okviru kvantitativnog pristupa više se primenjuju strukturisano i sistematsko posmatranje; to ne znači da posmatranje usmereno ka prikupljanju podataka u kvalitativnom obliku mora da bude nesistematsko ili nestrukturisano. Ono ne mora da bude učesničko. Ono ne mora da isključi uzorkovanje, kvantifikaciju ili kvazikvantifikaciju. Ono može, ali ne mora, da pravi otklon od hipotetičko-deuktivnog pristupa.⁷⁰

70 Nisu bez razloga stari Grci pojmom *theoria* označavali posmatranje: „Iako je u helenском primeru reč o jednom specifičnom antropogeografskom slučaju, u najdubljoj osnovi svega je antinomija između organa vida i organa sluha. Heleni su narod koji je prihvatio jedan organ, organ vida, i dosledno ga sproveo do kraja u svim njenim (*sic*) konsekvencama. Helenska umetnost kao i helenska estetička koncepcija samo su posledice te antropogeografske prinude u izboru i dominaciji čula vida, to jest oka kao izražajnog organa i poetskog instrumenta. Ta zarobljenost kolektivno-antropogeografske prirode takve je objektivne sile da joj ni najgenijalniji umovi ne mogu da umaknu.” (Glušćević, 1964: 203)

Posmatranje je subverzivno jer predstavlja neposredno čulno opažanje. Ono je subverzivno po predstavu o društvenoj stvarnosti kakvu razvijaju različiti vidovi društveno-integrativne misli. Ono je najneposredniji i načelno najjači istraživački postupak. Koliko god da je danas izloženo dezintegraciji od strane specijalista za kvalitativni ili kvantitativni pristup, oni ipak ne mogu da ga naučno-istorijski upokoje, niti da ovladaju celokupnim njegovim osobinama i mogućnostima. Široko otvaranje ne samo očiju nego svestranog sociološkog pogleda prema društvenoj stvarnosti, pretpostavka je saznanje probojnosti sociologije.